

ան տեղի կույ ու զուտ օղին և վճիտ ջրերուն համար կ'երթար հոն . բայց անշուշտ աւելի իրեն բնութեանն և ախորժակին յարմար եկած էր տեղւոյն ահաւոր տեսարանը , և լեւնցի տեղացւոց խիստ , ազատ ու անսանձ բարբը :

Կը շարունակուի :

ՀՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Ճանապարհորդութիւն Պողիկտեոսի ի Հոովմ :

ԹՈՒՂԹ Է .

(Տես Հտ . ԺԵ . երես 242)

“ Ձախ կողմէ Հռոմուլոսի տաճարն է , որ Հռոմայ տաճարներուն ամենէն շքեղներէն մէկն է : Այս թագաւորը երեսունընթեւ տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը՝ յանկարծակի աներեւութացաւ հասարակաց հանդիսի մը ժամանակը , զորն որ ահաւոր մրրիկ մը ընդհատեց : Աս կարգէ դուրս դիպուածը ժողովրդեան սիրտը շատ շարժեց , որ արդէն զինքը հօր պէս կը յարգէին : Յուլիոս Պոպուլոս , որ պատրիկներուն մէջ նշանաւորներէն մէկն էր , վախնալով որ այս դիպուածին պատճառը կը փնտրուի՝ երդմամբ հաստատեց որ Հռոմուլոս երեւցեր էր իրեն տառաւածային ստորոգեւելներով , և Հռոմայ փառաւոր ճակատագիրը իրեն յայտնելէն ետքը՝ հրամայեց էր որ իր անձին տաճար մը շինուի , որուն մէջ Վաթիքոս անուամբ պաշտեն զինքը : Այնպիսի անկեղծ ու արգար ճանչցուած մարդու մը վկայութիւնը՝ ժողովրդեան շփոթութիւնը հանդարտեցուց , և դիւրաւ հաւատք ընծայեց այնպիսի բանի մը , որն որ կորուսեալ թագաւորին վրայ ունեցած իր սէրը , և իր անձնական փառասիրութիւնը կը հրապուրէր : Հռոմայ հիմնադիրը անկէ ետքը անոր պաշտպան աստուածն եղաւ , և այն մարդը՝ զոր իր թշնամիները մարդկանց թուէն վերջերէ կ'ին՝ աստուածոց թիւն անցաւ :

” Ճամբանիս շարունակելով՝ քիչ ատենէն կը հասնինք քաղքին պարիսպներուն հիւսիսային կողմը՝ ձևացուցած անկեան ծայրը : Աս պարիսպներէն գուրս՝ ձախակողմը կանգնուած է կրկէսը , ուր որ կը կատարուին հռչակաւոր Փլուտի (կամ Դաւիթի) խաչելը՝ դարեան ժամանակն որ Փլուրա դիցուհին առատաբար կը հեղու իր գանձերը : Ես ալ ներկայ եղած եմ անոնց անգամ մը , բայց չեմ համարձակիր նկարագրել քեզի անոնք : Այսչափ միայն գիտնալը բաւական սեպէ , որ այս խաչելուն մէջ բազմաթիւ կանայք ամօթխածութեան բարբառն ու քօղերը միանգամայն մէկգի կը դնեն , և անմիա բազմութիւնն ալ նոյն ամօթալից տեսարանները ծափաձայն ուրախութեամբ կը գովէ : Փլուրական խաչելը §13 տարւոյն առաջին անգամ սկսան կատարուել ի Հռոմ . անկէ ետքը մասնա-

ւոր պարագաներու միջոց կը հանդիսանային , մինչև որ §80 տարւոյն երկայն անարգաստուորութեան մը պատճառաւ՝ տարեկան հաստատուեցան : Դատ դժուարին է ըմբռնելը թէ ինչպէս առաջին լուսաւորեալ մարդիկ՝ մտածած ըլլաւ որ առաքինութեան նախատինք գնելով կրնա նպաստուոր ունենալ իրենց զգիւս : Համարակալք որոնք միշտ փոյթ կը տանին բարի վարուց պահպանութեանը , չեն համարձակիր այն անկարգութիւնները վերցնելու , որոնք կրօնից քօղովը պատրաստուած են . կամ մանաւանդ՝ ժողովրդեալ հաճոյսնալու փափաքով՝ զանիկայ ապականելու վախը սրտերնէն կը վերցնեն : Կոյն իսկ անաչառ կատան թողուց հեռացաւ փրօրական խաղերէն որոնց ներկայ կը գտնուէր , որպէս զի ժողովուրդը ազատաբար վայելէ այն զուարճութիւնները , զորոնք իրեն առաջնակայութիւնը կ'արգելուր , որոնց իր առաքինութիւնը չէր կրնար թոյլ տալ :

” Ետքի աներուն ու քաղքին պարիսպներուն մէջուրը ընդարձակ պարապ միջոց մը կը տեսնես որն որ նոյնպէս կը տարածուի պարիսպներու անդիւս գին , և Պալատիէ կը կոչուի : Այս երկիրը սուրբ է . հոն թէ չենք շինել և թէ գետի հերկելը արգելած է , կամ պարիսպներուն հիւսիսատեղու վախէն , և կամ այն յարգութեան համար՝ որով որ Հռոմայեցիք իրենց նախնեալ հիմնած աս հին պատուարը կը մեծարեն ¹ : Տես տեղ դրուած քարերը Պարապամերձին սահման կը ցուցնեն : Պարիսպներէն անդին եղած կառուի մէջ հաւահմայութիւնները կ'ըլլուին . այդ արարողութիւնը միայն բաց տեղ կրնայ ըլլուիլ , ու ընդ հակառակն գուշակութիւնները անխախտ ինքն տեղ կ'առնուին :

Այս միջոցին Սիրոսին խօսքը կտրեցի . “ Աստիւնէնք , ըսի , ինչ կը զուրցէ սա հասարակաց մուտնակը ” : Ամէն խաչ գիտնայ որ ինչ օրէն Հռոմէական Արէնի մէջ , հաճախելի մը անգամ՝ անգարի պիտի հանգին Յաւայ դեմ քրոսած վերջին պապեալով միջոց առնուած անգարէր , որ Պարսկէնայի ինչն էն “ Ինչ վերաբերութիւն ունի Ետրուրիոյ թագաւոր մը , կանչեցի ես , որն որ մեզմէ չորս դար առաջ կ'ապրէր , Յունաստանէն հիմնական աստէն առնուած աւարին հետ ” : — “ Ասիկայ հին գլխուած մը կը յիշեցնէ , պատասխանեց ընկերս Երբոր 246 տարւոյն՝ Պորսէնոս Հռոմայեցու հետ խաղաղութիւն ըրաւ , որպէս զի ցուցնէ ոչ չափ զարմանք ազգեր էին իրեն անոնց ըրած գիւշափական գործքերը պատերազմին միջոց՝ անոն թողուց բանակին վրանները , զօրաց և նոյն իսկ իրեն կարասիքը : Հռոմայեցիք ալ իրենց երախտագիտութիւնը ցուցնելու համար , ածուրդով ո-

¹ Այդ մեծարանքը շատ նուազեցաւ ժամանակաւ : Գիտնեմիոս Ալիկառնացին , որ Հռոմայ հիմնադրութեանը ութերորդ դարուն կ'ապրէր ասանկ կ'ըսէ (Գիլք Դ . գլ . Դ .) . “ Դատ խաբուի մէկը՝ թէ որ ուզենայ Հռոմայ մեծութիւնը իրեն չորս կողմի եղած տուններէն չափել , որովհետեւ արուարձանները անանկ յարակից է քաղքին ու տունները անանկ խաղած են պարիսպներուն , որ մարդ դժուարաւ կ'որոշէ պատուալ ները ” :

ծախու կը հանեն այս նշանաւոր ընծաները՝ կ'ուզեն գործածել այն բացատրութիւնն, որ իրաւամբ քեզի նոր երեցաւ, և զորն որ աւանդութիւնը ինչուան մեր օրերը հասուցեր է:

» Ահաւասիկ, շարունակեց Սիրոս, հասանք Ալեքէան գուռը, որ կ'ըսուի նաև Սալաբան, որովհետեւ այս գոթնէն ներս կը մտնեն Սաբինացիք հռոմայ տէտք եղած բոլոր աղը: Կոյն այս գոթնէն մօտն հռոմ Գաղղիացիք և քանդեցին զան: Եւ անկից քիչ մը հեռու՝ բանակեցաւ Աննիբալ 542 տարւոյն. բայց այս իր բրածը ընդունայն ցոյց մըն էր, որովհետեւ իր զօրութիւնը կործանելու վրայ էր:

» Հիմա Եսկուիլինեան լեռը ելլենք. բայց ի այն նշանաւոր աւարկաներէն՝ որովք լի է, նաև քաղքին այս մասին ամենէն բարձր տեղն է, ուսկից Զանիկուլնէն տեսած պատկերքիդ բոլորովին հոգաւակ կողմը կը տեսնաս: Բայց ամէն բանէ առաջ՝ զննէ Սերվիոս Տուլլիոսին խեղճուկ բնակարանը, որ հռոմայ վեցերորդ թագաւորն եղած է: Միապետութեան վերցուելէն ետքն ալ իրեն յիշատակը անջնջելի մնաց, և միշտ մեծարուած է ի հռոմայեցւոց: Մեծերը յարգեցին զինքը ի բրե իրենց իշխանութեանը հաստատողը. ուսմիկը՝ իբրեւ գերութեան մէջ ծնած ու արքայութեան հասած մարդ մը, և ամէնքը անոր գերադոյն աստիճանին հասնելու կը յուսային: Եւ թէ ասոնք և թէ անոնք ոչ երբեք պիտի մոռնան այն բարեբարութիւնները, որոնցմով քառասունըջորս տարուան թագաւորութեան մը միջոց իր Ժողովուրդը լցուց: Որովհետեւ բայց ի քաղքին սահմաններն ընդարձակելէն, որոնք ինչուան հիմա կը պահուին, և որոնցմով հռոմ իր պարիսպներուն մէջ առաւ Վիմինալ ու Եսկուիլինեան լեռները, աղքատ քաղաքացւոց պարտքերը վճարեց, օրէնքները գործադրել տուաւ, և այնպիսի իմաստուն նոր օրէնքներ ալ հաստատեց, որ հիններուն կը հաւասարէին. մանաւանդ թէ՛ իբր նոր սահմանադրութիւն մը գրաւ հռոմայեցւոց՝ քաղաքացեաց Ժողովքը հարկւոց Ժողովքներու բաժնելով, որ շատ օգտակար եղաւ: Հռոմուոս միշտ հաշակաւոր պիտի ըլլայ իր զօրաւոր ոգւոյն ու մտայն կողմանէ. Կուսմա՝ արգարութեան կողմանէ. և Սերվիոս Տուլլիոս ալ իր քաղաքագիտական խոհմտութեանը համար երեւադոյն օրէնսդրաց կարգը պիտի դասուի:

» Կայէ սա մարդն որ Լուկիէան հերայի տաճարին աստիճաններէն վեր կ'ելլէ, և ետեւէն բաղնութիւն մը կ'երթայ: Ասիկայ ամենէն աւելի ականաւոր քաղաքացեաց մէկն է, որուն զաւակ մը ծնած ըլլալուն՝ իր բարեկամներուն ու պաշտպաններուն հետ միտակց կու գայ դիցուհւոյն բազնին վրայ գրամ մը թողլու: Այս սովորութիւնն ալ Սերվիոսի Տուլլիոսի Ժամանակէն է: Արդէս զի իր Ժողովուրդեան վիճակին վրայ ճիշդ տեղեկութիւն մ'ունենայ, հրամայեց ինքը որ աղայ մը ծնանելուն պէս՝ ծնողքը Լուկիէան հերայի տաճարին որոշեալ գնով արծաթեայ գրամ մը նուիրեն. և երբ երիտասարդ մը այրական պատմութեանը սկսի հագուել, ուրիշ գրամ մըն ալ Եսկուիլինեան տաճարին գանձին տան. նոյնպէս քաղաքացի մը որ մեռնի, իրեն ընտանիքը նոյն նուէրը մատուցանեն Լիբիլիէան Աստուծոյ սրբազան անտառին գանձին: Այս նուէրներուն

արձանագրութիւններէն կ'իմացունի իւրաքանչիւր տարուան մէջ քաղաքացւոց թուոյն վրայք եղած փոփոխութիւնները. և կրօնքը, որուն կարգադրութիւնները անյեղէի կերպով կը կատարուին, քաղաքագիտական գիտամբ օրինագրութեամբ որոշման մը գործադրութիւնը պահել կու տայ:

» Ի՞նչո՞ւ հիմա ուշադրութեամբ սա արձանն, որ հռոմայ մէջ ամենէն հին արձանն է: Կապարեայ է ասիկայ, և գործուածքը նիւթէն վեր չէ. և սակայն անկարելի է որ մարդ վրան նայելու ատեն՝ չգգայ կրօնական զգացմունք մը, ու հնութեան ազգած ակամայ յարգութիւն մը: Կրնե՞րկայացընէ զՄամուրիոս Վետուրիոս. այս հաշակաւոր արուեստագէտը՝ Կուսմայի Ժամանակը այն սրբազան վահանները շինեց, որոնց մէջ խառնուեցաւ երկինքէն ինկող սեպուած վահանը, որ իբրեւ առհաւատեցայ կը համարուի տէրութեան յաջողութեանցը: Հասարակաց երախտագիտութիւնը իրեն այս արձանը կանգնեց, և Սալեան քրմաց Արէսի հանգէսներուն մէջ արտասանած ոտանաւորներով՝ դեռ իրեն անունը կը յիշուի:

» Բայց թողունք տաճարներն ու տրուեստից յիշատակարանները, և նկատենք մարդկային թըշուառութեանց յետին ապաստանարանը: Այս թաղը, որուն տեղը ամենաախուր է, և օգն ալ փաստակար գոյորշիներով ապականած, կ'ըսուի Բաթիքուի. իրեն անունը առաջ կու գայ այն ջրհորի ձևով լայն փոսերէն, զորոնք չորս կողմէ կը տեսնես: Հոն կը գիլուին աղքատ քաղաքացեաց բազմութեան գիւղացիները, որոնք և ոչ այնչափ կտոր երկիր ունին իրենց սեփական, որուն մէջ մահուրէն ետքը ծածկուին: Առաքի այն պիտի հակասական գործողութեամբ մը, որ ամէն աղքատ մէջ յաճախած են, քաղքին մէջ թաղուելու իրաւունքը, սրն որ հազիւ գիւցազուններուն կը շնորհուի, ամենէն ցած քաղաքացւոց շուայած է: Սաստիկ խեղճութիւնը կը հաւաստարեցընէ զասոնք առջիններուն հետ. ո՞վ ճգրիտ պատկեր մարդկային մեծութեանց ոչնչութեանը:

» Վիմինալ ու Եսկուիլինեան լեռանց մէջտեղը պարիսպներուն այն մօտն է, որ Պապուս Տալիսիէսի կ'ըսուին: Այս անուամբ առաջին թագաւորը անտաշ քարերու վրայէ վրայ գիլուելով շինուած անարուեստ պարիսպներուն փոխան ուղեց պարիսպներ շինել ազէկ հարթած ու յիլած քարերով, որոնց իւրաքանչիւրը մէյմէկ սայլի բեռ էր. առ կողման պարիսպները անոր համար աւելի ամրացընելու ջանաց, որպէս զի Լատինաց արշաւանքներուն դէմ կարենայ պաշտպանել քաղաքը: Իր Տարկուինիոս թոռանն անօրէնութիւնները՝ հաւուն փառքը չմթաղեցին ամենեւին. և հռոմէական Ժողովուրդը, որ իր բարկութեան մէջն ալ արգար է, պահեց այն անունն որ բարեբարութիւն մը կը յիշեցընէ իրեն:

Կը շարունակուի:

1 Ժամանակէ ետքը՝ Օգոստոս կայսրը ծերակուտին հաւանութեամբն այս երկիրը իր մօտըմին Միկենասայ պարգևեց, որ այն հաշակաւոր պարտեղները շինեց հոն, զորոնք տնտեսեց Բաբապանի Սելէնասայ: